

ЕВОЛЮЦІЯ ОСОБИСТОСТІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДАВНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У даній статті на фактичному матеріалі показано процес осмислення світоглядно-художнього формування особистості на різних етапах розвитку історії давньої української літератури. Розглядається екзистенціальний (суб'єктивний) історизм як засіб інтерпретації особистості в давній українській літературі, робиться акцент на ролі письменників та їх участі в процесі створення образу людини часу, пробудженні національної свідомості, амбівалентному відношенні до моральних якостей особистості на різних етапах розвитку історії давньої української літератури.

Ключові слова: історія літератури, твір, образ, особистість, еволюція, письменник.

В даній статті на фактичному матеріалі показано процес мировоззренческо-художественного формирования личности на разных этапах развития истории древней украинской литературы. Рассматривается экзистенциалистский (субъективный) историзм как средство интерпретации личности в древней украинской литературе, делается акцент на роли писателей и их участия в процессе создания образа человека времени, пробуждении национального сознания, амбивалентном отношении к моральным качествам личности на разных этапах развития истории древней украинской литературы.

Ключевые слова: история литературы, произведение, образ, личность, эволюция, писатель.

In the article with the help of facts the process of contemplation and artistic formation of the personality for the different stages of Ancient Ukrainian literature development is shown. Existentialist (subjective) historicism as a means of a personality's interpretation in ancient Ukrainian literature is studied. Particular attention is given to the role of writers and their participation in the process of the creation of the figure man of time and in the awaking of national conscience, ambivalent attitude to the personality's moral qualities at the different stages of the development of ancient Ukrainian literature.

Key words: history of literature, production, figure, personality, evolution, writer.

Тема людської особистості не нова в літературі. У різні часи до неї зверталися європейські класики: Корнель, Мольєр, Шекспір, Сервантес, Достоевський, Чехов, Л. Толстой, О. Толстой, Максим Горький, Вернадський, Бердяєв... Намагалися дати у своїх працях еталон людини філософи: Морр, Кампанелла, Мореллі, Сен-Сімон, Фур'є та ін. Ідеал українця – це гармонійно і всебічно розвинена людина з багатогранними знаннями, глибокою національною свідомістю, високими інтелектуально-творчими, духовно-моральними і естетичними якостями. Релігійність є однією із складових сакрально-світоглядної характеристики української особистості; вона відіграє важливу роль у формуванні морального світу людини. Переживання, емоції, світосприйняття і світобачення українців, їх мораль, етика, розуміння ідеалу окреслює генокод нашого народу, його високу духовність, що протистоїть сучасній духовно-

культурній бідності та морально-психологічній деградації окремої частини сучасного суспільства.

Процес осмислення духовності і ментальності особистості – українця, надзвичайно складний. І на всіх етапах кожної епохи з'являються нові матеріали (від Геракліта до В. Вернадського), які давали надійні підстави для побудови реалістичних, науково переконливих концепцій особистості.

Пізнання і дослідження самих себе, чи – хто такі українці – поставало перед нами не одне століття. Є. Маланюк, творячи нариси з історії нашої культури, писав: «Може, найважливішим з наших завдань, як національної спільноти, є і буде: пізнати себе» [16, с. 5].

Теоретичне студіювання проблем особистості знайшло відтворення в працях Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова та ін. В кінці ХХ ст. було представлено ряд різноманітних концепцій, в основі яких – трактування української духовності

в її культурно-історичних виявах Івана Франка, Михайла Грушевського, Михайла Возняка, Сергія Єфремова, Дмитра Чижевського, Євгена Маланюка, Олеса Гончара, прагненні показати «українську душу» на основі теоретичних засад світової філософії, культурології, аналітичної психології. В наш час художньо модель особистості розглядають Микола Жулинський, Анатолій Погрібний, Микола Льницький, ряд інших вчених, праці яких відзначаються глибиною дослідження та оригінальністю своїх медитацій.

Особливе значення у формуванні духовності має красне письменство. Література – це художній літопис, духовна скарбниця нації. «Поет, то є обранець Божий, устами якого до людей промовляє Бог; поет – то є пророк, віщун; то є кобзар, що голосить людям Божу правду» [5, с. 10-11]. «Коли б не було античного мистецтва, а зокрема Есхіла, Софокла, Еврипіда, Аристофана, Гомера, Платона, Арістотеля, Горація, Вергілія, Шекспіра, Мольєра, Гете, Шиллера, Байрона, Гюго, Ніцше (він у першій мірі – мистець), а в українській літературі Шевченка, Франка, Лесі Українки, Кобилянської, Коцюбинського, Стефаніка, Олеса – то й напрям цілого суспільного руху у кожного народу і в цілім людстві був би інакший». Ми пізнаємо з творів цих письменників, з історії цього духовного скарбу – «історію літератури» [5, с. 19-20]. «Ніщо так не поширюється серед народу і ніщо так не формує людське думання, як красне письменство (література)».

В Україні осмислення особистості починається ще в давньоруських землях. Київська Русь мала розвинену і різноманітну літературу, основою якої була усна народна творчість. Імена богатирів Добрині, Альоші Поповича, Іллі Муромця та інших зустрічаються в пам'ятках стародавньої писемності. Київські билини про Василя, Святогора, Микулу Селяниновича, Вольгу Всеславича, Володимира Красне Сонечко – збірний образ кількох київських князів, які однаково були «рідними» для всієї Правобережної України.

Билина про Василя є першою в новім репертуарі билинного епосу. Ця билина про зруйнування Києва татарами розпочинається образом плачу Божої Матері на Київській стіні: *«Не красна дівчиця тут плакала, тут плакала сама Мати Богородиця, тужила про віру християнську, про стольний город-Київ, щоб постояли за нього та за його Церкву Соборную»*. Оповівши цю появу св. Богородиці [25; 29], билина розповідає про боротьбу Василя з татарським «Батигою» і про його перемогу. Це – традиційна тема про боротьбу богатирів київських з кочівниками. Але плач Пресвятої Богородиці, окрашений християнською релігійною легендою, є переспівом стародавньої пісні про Батиеве побоїще і тому для билини є образом цілком новим та оригінальним [5, с. 192-193].

Богатир – герой билин, наділений надприродною силою. Билини оспівують події, які реально відбувалися. Постать богатира в найрізноманіт-

ніших творах і переказах України була особливо популярною. Герой твору діяв у різних місцях, оповитих легендами, як центрами епічної традиції. Таким місцем були часто Київські Печери – дорогий для українського серця Київський Некрополь, де переховуються нетлінні останки богатирів українських. Другим богатирським некрополем, меншим, був Переяслав за Дніпром. Отже, Україна та ціле українське Подніпров'я – як Київ, Чернігів, Переяслав були сповнені пам'яток про богатирів, які славно скінчили своє життя на полях України. Старий Київський та Галицько-Волинський літописи містять багато переказів, легенд про наших богатирів та їхні бої з іноземними загарбниками.

Усі етапи розвитку культури в Україні тісно пов'язані між собою. XI – початок XIII ст. – період першого розквіту київської культури. У першій половині XI ст. в київському літературному середовищі було створено видатну пам'ятку давньоруської літератури – художньо-публіцистичний твір ораторського мистецтва «Слово про Закон і Благодать» Іларіона. З книг XI-XII ст. київської письмової традиції відомі Остромирове Євангеліє, Ізборники Святослава, Мстиславове Євангеліє. Нестор-літописець, служитель Києво-Печерського монастиря, агіограф кінця XI – початку XII ст., – автор житій про Бориса і Гліба та Феодосія Печерського. Традиційно вважається одним із авторів «Повісті временних літ», яка, поряд із «Чеською хронікою» Козьми Празького та «Хронікою і діяннями князів чи правителів польських» Галла Аноніма, має фундаментальне значення для слов'янської культури. «Золотою книгою українського письменного люду» [12, с. 270-278] став Києво-Печерський Патерик. В основі оповідань, з яких він складається, – розповіді про святих Антонія та Феодосія Печерських, інших історичних осіб – «світільників української землі», життя і діяння яких присвячені служінню Богові й стражданням за людські гріхи.

Особливе значення для сучасників мало «Поученіє Володимира Мономаха», звернене до його дітей. Він закликав їх жити в мирі та любові. Повчання було продовжене автобіографією. Князь виступав як благородна, гуманно налаштована людина, навчена великим життєвим досвідом, що завжди думав і дбав про благо своєї держави, закликав до захисту слабких від сильних і «власть імущих».

У XII ст. було створено шедевр давньоруської літератури – «Слово о полку Ігоревім» – один із найяскравіших творів, що відзначається класичними характеристиками особистостей. В цей же час поширюється власне слов'янське письмо – кирилиця, якою написані пам'ятки XI-XIII ст. Кириличні видання, що складають важливу ланку в системі світових цінностей, були одними з перших свідчень високої освіченості, культури, духовно-моральних ідеалів української нації.

Нашестя татар, експансія і панування іноземних завойовників негативно позначилися на розвитку

культури України, перериваючи його майже на триста років. Проте, як не можна вбити народ, так не можна було знищити і його культуру.

Українці свою духовну культуру почали творити задовго до прийняття християнства в Україні. Візантія ж додала ще й християнську культуру, що відповідала менталітетові, суспільним і духовним потребам українців. З прийняттям християнства Київська Русь отримала в слов'янських перекладах біблійні книги – збірники псалмів, молитов і пісень як релігійних, так і світських, які містили основи християнської міфології, сентенції, що керували релігійним життям, поведінкою християн. З Біблії – її перекладів, поетичних і філософських інтерпретацій – розпочалася наша література в середньовічній Україні-Русі. З Біблією вона розвивалась впродовж останнього тисячоліття. На всіх етапах її багатоговікового розвитку спостерігається тісне переплетіння національного і релігійного. Найкращі оригінальні самобутні твори – духовна поезія, житія, патерики, агіографічна проза, драматичні твори – були написані за темами євангелій чи історії церкви [26, с. 325-331]. Великою популярністю користувалася перекладна житійна, або агіографічна література, в книгах якої створювався образ ідеального церковного героя.

Через декілька десятиліть після прийняття християнства на Русі розвивається оригінальна література – літописання, ораторське та агіографічне письменство, автори яких прославляють князів – Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха та інших видатних особистостей, що дбали про Руську землю, за їх благочестя, мужність, державні заслуги.

Біблія і житійна література становили певну розгорнену цілісність. Житійні твори восхваляли духовну силу і стійкість особистості, її здатність протистояти мирським спокусам. Образ героя – святого в житійній агіографічній літературі був адекватний романтичному сакраментальному відношенню до Біблії. Посилюється увага до еволюційної сфери людини, її душевному стану.

У результаті тісних взаємозв'язків з польською культурою наша писемність ознайомила з літературними досягненнями західноєвропейських народів, засвоїла нові естетичні концепції, що сприяло розширенню ідейно-тематичних горизонтів, спрямованих на пошук нових шляхів художнього збагачення особистості.

Кожна епоха створює свій ідеал людини, приносить нові віяння, сприяє переосмисленню усталених норм, вносить певні зміни стосовно тих чи інших тенденцій, канонів, що формувалися впродовж віків. Середньовічна книжність була прийнята прагненням до символічного тлумачення Святого Письма [13, с. 161]. «Це більш сміливе й оригінальне образотворення, частковий відхід від середньовічних традицій і прагнення до більшої емоційності» [19, с. 428] За словами С. Д. Лихачова, новий стиль відповідав новому змістові, передусім емоційно-експресивній житійній літературі [13, с. 466]. Агіографи та історіографи

критично вивіряли свої писання за першоджерелами, загострювався інтерес до психології героїв, виявляється посилена увага до еволюційної сфери людини, її душевного стану, починала дедалі помітніше проявлятися творча індивідуальність конкретних авторів.

У кінці XV – першій половині XVI ст. впроваджується латиномовна українська література. Українська література зазнає свіжого подиху ренесансних і реформаторських ідей. Нові ідеї приносили і поширювали вихідці з України, які здобували освіту за кордоном у Краківському і Карловому (Прага), французьких, німецьких університетах. Ренесанс національної свідомості в XVI ст. супроводжувався ренесансом культурним, пов'язаним із засвоєнням новітніх форм естетичного і суспільного мислення.

Друга половина XVI – початок XVII ст. – час пробудження національної свідомості, героїчної боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів, соціального та національного гніту. В історичних піснях та думках цієї доби оспівується героїзм козацтва, лицарська доблесть і честь. Тематично весь епос цього періоду присвячується боротьбі українського народу з турецько-татарською агресією – «Дума про Самійла Кішку», «Самарські брати», «Козак Голота», «Пісня про Байду», «Ой, на горі вогонь горить». А в XVII ст. тематика усної народної творчості пов'язується з боротьбою проти польсько-шляхетського натиску: «Ой, на горі та жінці жнуть», «Не дивуйтеся, добрії люди», «Славна стала та Кравчина». Оспівується героїзм козацьких полководців – Хмельницького, Нечая, Кривоноса, Богуна, який залишився людиною-легендою багатьох пісень та дум не лише як видатний військовий діяч, благородний лицар, що не шкодував свого життя у визвольній війні, але і як неперевершений майстер військової стратегії і тактики. Прославляється мужність повсталого народу і козацьких ватажків – Морозенка, Сірка, Палія. Возвеличуються патріотичні і моральні ідеали українського народу, Запорізька Січ, побратимство, дружба бойового козацького товариства. З гнівом говориться про зрадництво батьківщини і своїх товаришів. Виникнувши на основі історичної прозової традиції попередніх епох, історичні пісні та думи позначені козацькою та національною конкретикою визвольних змагань XVI-XVII ст.

Піднесення української культури в кінці XVI та перших десятиліттях XVII ст. пов'язане в значній мірі з діяльністю братств [9]. До кінця першої чверті XVII ст. братства виникли у Львові, Судовій Вишні, Самборі, Кам'янець-Подільському, Києві, Немирові, Вінниці, Кременці та інших містах і селах. Важливою сферою їх діяльності була освітня сфера і книгодрукування, яке вони вважали головним у справі просвітництва. Братські школи і друкарні підготували велику кількість прогресивних освічених діячів і видали чимало книг, в тому числі і навчальної літератури. Навколо братських шкіл гуртувалися письменники, видавці,

які одночасно були й вчителями. Вони уклали та видавали підручники, були авторами полемічних творів, віршів. У Львівській братській школі працювали визначні письменники й вчені: Арсеній Еласонський – перший її ректор, Стефан Зизаній, Лаврентій Зизаній, Іов Борецький, Г. Смотрицький. Київська братська школа, заснована 1615 р. при братському Богоявленському монастирі, стала центром освіти не лише для українського населення. Біля її джерел стояли видатні просвітителі – Іов Борецький, Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський, Тарасій Земка.

Діяльність Є. Плетенецького як друкаря (1616-1624) – це також яскрава сторінка української культури. У його роботах виразно проявлявся національний український характер, що відбивалося на мові видань і на їх прикрасах. Наступником Є. Плетенецького став З. Копистенський. У Печерській друкарні він зберігав «традицію – служити своєму народові, бути національним в своїх виданнях» (І. Огієнко).

На основі давніх традицій, мови, побуту, звичаїв у XVI-XVII ст. на всьому етнографічному просторі України формується новий тип людини, яка, не дивлячись на соціальні припинення, шукала вихід з кайданів національно-економічного гноблення, прагнула розвивати власну національну культуру. Церковно-релігійний, культурно-національний і політико-соціальний рух виникає як протест проти латино-польського тиску, особливо після Люблінської унії 1569 р. Величезною була потреба в богослужбовій літературі: вона не лише захищала православну віру і загалом християнство, а надихала український народ на боротьбу, вселяла мужність, віру в священність цієї боротьби.

У першій половині XVI ст. виникає суспільно-політична і воєнно-адміністративна організація українського козацтва – Запорізька Січ. Козацтво виконало покладену на нього історичну місію, захистило український народ від зовнішньої і внутрішньої агресії, сприяло розвитку нації, утвердженню національної самобутності і самосвідомості. Однак, слід відзначити, що ці проблеми, нехай підсвідомо, виникали перед українцями задовго до козацької епохи.

У кінці XVI ст. в жорстокій боротьбі з засиллям польсько-шляхетської та римсько-католицької експансії розвивається полемічно-публіцистична проза, яскравими представниками якої були Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський та інші. Одним із найвидатніших письменників-полемістів другої половини XVI ст. був Мелетій Смотрицький (бл. 1577-1579 – 1633) – письменник, організатор освіти, видавець. Серед письменників свого часу він був найосвіченішою людиною. Навчався в Острозькій школі, Віленській єзуїтській колегії, Вроцлавському, Лейпцігському, Нюрнберзькому та Віттенберзькому університетах. Він залишив велику літературну спадщину. Всі його полемічні твори написані польською мовою. Старослов'янською

мовою вийшла лише «Грамматика словенська» (Єв'є, 1619).

Найвизначнішим твором М. Смотрицького є його «Тренос, тобто плач єдиної святої вселенської апостольської східної церкви», виданий польською мовою (Вільно, 1610) під псевдонімом Теофіл Ортолог. Причиною до написання твору став реальний факт погрому уніатським митрополитом І. Потієм віленських православних церков і монастирів, які 1609 р. силою були передані уніатам. Написаний у формі плачу чи голосіння православної матері-Церкви, персоніфікований образ якої часто переростає в образ матері-України, твір викриває «ґришителів, а не учителів, гасильників, а не світільників, брехунів, а не пастирів, архієпископів, а не архієпископів». У гротескно-сатиричному плані М. Смотрицький викриває католицьку церкву на чолі з Ватиканом, широко використовуючи антикатолицькі твори Ф. Петрарки, М. Баптісти та інших. Звертається М. Смотрицький і до спадщини діячів Європейського Відродження – Роттердамського, Савонаролі, Мюнстера. Більше ніж на 140 авторів посилався письменник, що збільшувало авторитетність його твору. Книга свідчила про високу культуру та ерудицію автора. Вона мала надзвичайну популярність серед сучасників, але за емоційно-викривальний заряд її було піддано гонінню. Під загрозою штрафу «не дозволялося продавати й купувати» цю «злозяичну» книжку, а розповсюджені примірники вилучалися з ужитку і спалювалися. Коректора цієї книжки було ув'язнено. На жаль, шляхетсько-князівська ідеологія, обставини життя призвели М. Смотрицького до зради. Він переходить до унії. Втрачається талант письменника-публіциста. Його антиправославні твори «Апологія» (1623), «Протестація» (1628), «Паранесіс» (1629), написані також польською мовою, вже не містили поетично-патріотичного пафосу.

Найвидатнішим письменником-полемістом не тільки України, а й усього слов'янського світу, визначним культурним, громадським діячем кінця XVI – початку XVII ст. був Іван Вишенський (бл. 1545-50 – після 1620). У своїх посланнях і листах він виступав як прихильник східної православної церкви. Використовуючи біблійно-євангельські образи, І. Вишенський гнівно викриває тогочасний суспільно-політичний, державний, релігійний лад, де всі «от главы и до ног острупели», «несть места целого от греховнаго недуга». Численними засобами сатири з сарказмом та іронією він викривав паразитизм, духовну убогість, запроданство панівного класу, таврував релігійне насильство над православним населенням, виступав проти національної дискримінації українців та білорусів у Речі Посполитій.

Велике національне пробудження кінця XVI ст., пов'язане з першим українським культурним відродженням, викликало найрішучіші зміни в історії духовного життя нашої Вітчизни. У період другої половини XVI – першої половини XVII ст. відбуваються зміни ще ґрунтовніші. Художня

культура цього часу, на якому позначилися світоглядні зрушення XVI-XVII ст., викликані революційними й визвольними рухами, відзначається широким освоєнням реальної дійсності, розкриттям суперечностей в релігійній і соціальній свідомості, інтересом до природи, історії, духовності та інтелектуальності людини.

У кінці XVI і перших десятиріччях XVII ст. зароджується й поширюється віршова література, яка в народній словесності вже мала величезну історію. Віршована творчість цього періоду відзначається різноманітністю змісту, високими художніми якостями і жанровим багатством: епіграми, емблеми, морально-дидактичні, полемічні, історичні, панегіричні, публіцистичні, релігійно-моралізаторські та геральдичні твори, які здобули популярність у виданнях друкарень Львівського та Київського братств.

Одночасно з розвитком полемічної літератури розвивається жанр ораторсько-проповідницької прози. Творчість Кирила Транквіліона-Ставровецького (? – 1646) – церковно-освітнього діяча, друкаря, українського письменника, філософа, вчителя кінця XVI – першої половини XVII ст., зокрема його проповіді та окремі вірші належать до початку літературного бароко в Україні. Як високоосвічена людина, використовуючи і поєднуючи вікові традиції українського народу, його свободолюбність і національне самоусвідомлення з європейською вченістю, К. Транквіліон-Ставровецький відходить від усталених догм і йде шляхом нової теології, наближаючись до натур-філософії, надаючи виключного значення ролі особистості. Йому властиве модерне мислення й модернізація «священних подій», усвідомлення естетики Нового часу. Водночас він виступає проти канонічних традицій церковної культури. Головний герой його творів – людина з роздвоєною душею та змаганням у ній лихих і добрих начал. Транквіліон не сумнівається у великих творчих потенціях людини, у якій є «ум» і розум: перше – вроджене, друге – набуте. «Ум невидимий, самовласний, безсмертний, вічний», найперша сила душі, а при нім інші сили розумної душі: воля, пам'ять, доброта, гадка, розум, хитрість, уява, застанова, радість і любов. «Як чого від кого іншого навчишся й порозумієш, це розум, а ум в душі сам через себе розумний, то й всякі розуми в світі родить і украшає». [6, с. 447]. К. Транквіліон-Ставровецький розробляє концепцію двох начал у людині, обґрунтовує гармонію її душі і тіла, поєднання в ній суперечностей – світла й п'ятми, ангела і звіра, смерті і життя. Письменник ставить перед людиною основну мету: прийти через світ до Бога, через осягнення «земного» до «небесних сфер».

Літературні шукання К. Транквіліона-Ставровецького знайшли відображення в таких його основних творах: «Зерцало богослів'я» (1618), «Свангеліє учительне» (1619) та «Перло многоцінне» (1646). Він вийшов за межі християнської догматики, вивищував культ розуму, написавши

поетичний гімн «Про премудрість». Творча спадщина К. Транквіліона-Ставровецького – представника ранньої барокової літератури України, внесла гідні зразки давнього письменства в річище світової літератури, вплинула на творчість українських та зарубіжних майстрів слова – К. Саковича, Л. Барановича, І. Галятовського, Г. Сковороду та інших видатних мислителів [див.: 23; 24; 28; 30]. Як і І. Вишенський, К. Транквіліон-Ставровецький у своїх творах розвивав ідеї філософської національної культури, яка полягала в національному самоусвідомленні, що впливала із засвоєння загальнохристиянських та загальноєвропейських ідей.

Після кровопролитної війни Богдана Хмельницького в Україні наступила Руїна. Правобережжя підупало політично й культурно. На Лівобережжі поступово наростає тиск Росії, що закінчується крахом української відособленості. Водночас визвольна війна стала одним із рушійних чинників зростання національної самосвідомості українського народу. Помітну роль в українській та російській літературі цього періоду відіграв Дмитро Туптало (Дмитрій Ростовський) (1651-1709). У своєму вченні про людину Дмитро Туптало виходить із традиційної для української думки концепції – поділу людини на «внутрішню» й «зовнішню», і знову ж таки з самопізнанням, що передбачає осягнення людиною своєї божественної сутності.

Дмитро Туптало «належить до найплідніших давніх українських письменників, широта творчості якого не може не подивляти: він – поет, композитор, зокрема писав мелодії до власних текстів, драматург (сам свої п'єси виставляв), автор численних оповідань про чуда, а також агіографічних, філософ-богослов, історик, автор щоденника та листів» [35, с. 219]. Найвизначнішим твором Д. Туптала є фундаментальні «Четьї-Мінеї» – життєписи святих, над якими автор працював понад 20 років (1683-1705). Кожен християнський день розповідає в хронології про того чи іншого святого, роблячи його канонічним і ставлячи за приклад для наслідування.

Для української літератури Д. Туптало є непересічним письменником, продовжуючи традиції старої української літератури, яка утверджувала високу мораль, глибокі християнські засади, закладені в основу світоглядного, світовимірного поля українців. В агіографічному творі письменник спонукав читачів до подібних вчинків у реальному житті, виховуючи в них патріотичне начало, сприяючи зміцненню родинних взаємин.

У другій половині XVII ст. в українського народу виробилося відчуття етнічної самодостатності й усвідомлення себе як етносу.

Найяскравішою постаттю в релігійному, суспільно-політичному, культурно-освітньому та літературному житті України цього періоду був Лазар Баранович (бл. 1620-1693). Перо письменника мужніло в часи народно-визвольної війни 1648-1654 рр., коли Лівобережжя та Київ опинилися під владою московських самодержавців, турецької

навали, гострої внутрішньої класової боротьби. Л. Баранович перебував у центрі політичного життя України. «Він брав участь у політичних справах своєї батьківщини і особливо грав важливу роль після зради Брюховецького. За його впливом був вибраний гетьманом Многогрішний і укладені глухівські статті» [11, с. 119]. Часом він «залишався єдиним значним діячем, здатним представляти загальнонаціональні інтереси. Був потрібний усім: і гетьманам, і царям, і воєводам, і ректорам Київської колегії, ігуменам і дипломатам, архітекторам і поетам, богословам і художникам, селянам, козакам, купцям...» [15, с. 8]. Він закликає до християнського смирення, любові, надії на Бога: «У ці часи, повні брані, – пише він у передмові до свого «Меча Духовного», – ніщо не є таке корисне, як Меч ... Цей меч Духовний – слово Боже, що виходить із вуст Христових, не вбиває, але живить...» [3].

Проте вже тоді Л. Баранович виступає не лише як християнський мораліст, а як народний трибун, що закликає до національного єднання й збройної боротьби, за об'єднання української, російської та польської сили проти турецької агресії:

Боже, дай людям святу живу згоду

І по негоді подай нам нагоду.

На Україні

Постійно гинуть. Вкраїна – це море.

Воно червоне.

Хто сам – потоне, в гурті – переборе. [4, с. 28]

Твори Л. Барановича пройняті бароковими тенденціями, насичені біблійними цитатами, символами, алегоріями. Інколи письменник вдається до порівнянь, римованих дотепів, гумору, прислів'їв та приказок. Українське бароко в його спадщині яскраво виявилось в жанровій структурі та поетичній системі. Видатний український дослідник літератури О. Огоновський, досліджуючи творчість Л. Барановича, писав, що «Майже жоден письменник руський до Івана Котляревського не заявив у своїх письмах стільки гумору, скільки бачимо його в творах Барановича Лазаря. Це тим більш дивно – гумор поєднувати з викрутасами науки схоластичної» [17, с. 295].

Парадоксальним є те, що поет виступає не за волю, незалежність держави, а «за отчу віру», тобто патріотизм у нього виступає вторинним [21]. Та, хоча поет і не був яскравим представником ревностного патріотизму, він у період руїни виголосив стільки любові до рідного краю, вболівання від розрухи та горя, що ми з певністю можемо стверджувати про нього як про поета зі складним світоглядним обличчям, неоднозначним, проте у своєму естві відданим Батьківщині і народові України.

Учнем і сподвижником Лазаря Барановича був відомий український письменник, громадсько-політичний і культурний діяч Іоанкій Галятовський (поч. XVII – 1688). У книгах проповідей «Ключ розуміння» (1659, 1665), «Небо нове» (1665), «Скарбниця потрібна» (1676) та інших творах

І. Галятовський виступав проти засилля католицької та уніатської церкви, збуджував патріотичні почуття і допомагав у боротьбі за визволення України.

Людина у творчості І. Галятовського розглядалася в єдності тілесного й духовного: тіло – матеріальна субстанція, а душа становить сутність людини, вона безсмертна, проймає її тіло і єдне з Богом. Будь-які вияви соціального протесту і виступи проти влади є гріхом, – стверджував письменник.

Знаковою постаттю для української культури був Григорій Сковорода з його неординарною філософською системою. Це була найяскравіша постать в Україні XVIII ст., а його оригінальна гуманістична творчість «була ґрунтом для розвитку української філософії і літератури» [22, с. 5] подальших століть. Поет, філософ, музикант, байкар, педагог і співак, а до того ж і досі є його особистість багато в чому незбагненою.

Основною домінантою поглядів і настанов філософа було духовне вдосконалення та віднайдження гармонії між людиною і Всесвітом. Для Г. Сковороди головне – «істинна людина – це її невидима натура, дух, а натура видима, тіло, є лише тінню», що не має власного буття» [1, с. 203]. Кожен народжений для щастя й специфічно обдарований від природи! – таке кредо Сковороди. Тому необхідно пізнати себе, своє призначення на землі й скеровувати його на благо інших (а тим самим, і своє!) – в цьому щастя [10, с. 95].

Своєю творчістю Г. Сковорода підсумував найвищі досягнення давнього українського письменства. Поет закликав до самопізнання і морального вдосконалення, оспівував красу природи, критикував суспільні та індивідуальні недоліки. Його ліричні поетичні твори – це щира сповідь благородної чутливої душі, літопис її складних переживань. Центральне питання поезії Г. Сковороди, як і інших філософів-просвітителів, була проблема шукання шляхів, що ведуть до щастя – найвищої філософської категорії. Справжнє щастя, за Г. Сковородою, – це почуття свободи і душевного спокою людини і людства. Справжня вартість людини – не в її багатстві, чинах, титулах, а у внутрішніх благородних якостях: працьовитості, розумі, доброті, душевній щедрості: «Освіченість, милосердя, великодушність, справедливість, постійність і цнотливість – ось ціна наша й честь! Давня приказка говорить: «Дурень шукає видного місця, а розум – його і в кутку видко» («Два коштовні камені – діамант і смарагд»).

Г. Сковорода знаменує завершення українського Бароко і перехід до літератури нової. «...З ним літературний барок не доживів, а догорів повним полум'ям до кінця та враз згас» [34, с. 51]. На жаль, ні поетика, ні філософсько-моралістичні ідеї Г. Сковороди в новій українській літературі не розвинулися «... не до екзистенціальних проблем, не до «права» і «права» окремої особистості було нашій літературі, її без останку поглинали гнів і біль, та соціальний протест, політичні пристрасті,

боротьба за виживання нації, мови, зрештою – за власне виживання» [2, с. 28].

У другій половині XVIII ст., коли Україна остаточно втратила свою самостійність, культуру й систему освіти, коли були зруйновані національні державні інституції й заміна їх інституціями чужими, Г. Сковорода переносить увагу із суспільних чинників і зосереджує свої роздуми на самозбереження людського «Я», «гідного й дорогого для себе», будуючи на цій основі свою філософську систему [35, с. 37]. «Руссо, Сковорода, Толстой геніально передчули вищу мудрість, яка стала найгострішою потребою нашого часу: вернуться до природи, шукати гармонійності з нею. Іншого шляху нема. Цивілізація несе зручності, але щастя

людині не може дати... Ось де вузол усіх філософій» [7, с. 54].

Заборона світського книгодрукування, учиненого Петром I, позначилася на розвитку елітарних форм літератури, але водночас сприяла розвитку рукописних збірників, літописання, ґрунтуючись на досить сильних здобутках літератури попередніх часів – саме тоді у художній творчості було створено вершинні явища культури. Таким чином, роль письменників та їх участь у процесі створення образу людини часу, пробудженні національної свідомості, амбівалентному ставленні до моральних якостей особистості на різних етапах розвитку історії давньої української літератури безперечна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барабаш Ю. Знаю человека... Григорий Сковорода. Поэзия. Философия. Жизнь / Ю. Барабаш. – М. : Худож. лит., 1989. – 335 с.
2. Барабаш Ю. Причины до теми «Гоголь і українське літературне бароко. Генезис і типологія» / Ю. Барабаш // Слово і час. – 1992. – № 9. – С. 28.
3. Баранович Л. Меч Духовний : передмова / Л. Баранович. – К. : Друк. Києво-Печерської лаври, 1666. – арк. [15], 464, [1], грав.
4. Баранович Л. Світ стрясають грози на людській сльози / Л. Баранович // Марсове поле. – К., 1989. – Т. 2. – С. 28.
5. Білецький Л. Історія української літератури. – Т. 1 : Народня поезія / Л. Білецький. – Авсбург, 1947. – 328 с.
6. Возняк М.С. Історія української літератури : у 2 кн. / М. С. Возняк. – Львів : Світ, 1992. – Кн. 2. – 560 с.
7. Гончар О. Щоденники : у 3 т. / О. Гончар. – Т. 2 : 1968 – 1983. – К. : Веселка, 2003. – С. 54.
8. Євдокименко В. Ю. Суспільно-політичні погляди і діяльність Л. Барановича / В. Ю. Євдокименко // З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки. – К., 1959. – С. 69.
9. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI-XVII ст. / Я. Д. Ісаєвич. – К. : Наук. думка, 1966. – 251 с.
10. Кононенко П. П. Українська література : Проблеми розвитку / П. П. Кононенко. – К. : Либідь, 1994. – С. 95.
11. Костомаров Н. И. Галицкий, Радивиловский и Лазарь Баранович / Н. И. Костомаров // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей : в 4 т. – Т. 3. – М., 1998. – С. 119.
12. Кречотень В. І. «Золота книга» українського письменного люду / В. І. Кречотень // Києво-Печерський Патерик. – К. : Час, 1991. – 278 с.
13. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Д. С. Лихачев. – Л. : Наука, 1967. – 370 с.
14. Лихачев С. Д. Русская литература // История всемирной литературы / С. Д. Лихачев : в 9 т. – М., 1985. – Т. 3. – С. 466.
15. Макаров А. Пророцтво Лазаря Барановича / А. Макаров // Макаров А., Шевчук В. Чернігівські Афіни. – К., 2002. – С. 8.
16. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – К. : «Обереги», 1992. – 80 с.
17. Огоновський О. Історія літератури руської : I-IV част., 6 вип. / О. Огоновський. – Ч. I : Лазарь Баранович. – Л., 1887. – С. 295.
18. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – поч. XVII ст.) : Тексти і дослідження. – К. : Наук. думка, 1988. – 568 с.
19. Пелешенко Ю. В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XV ст. / Ю. Пелешенко. – К., 1990. – С. 99 ;
20. Пелешенко Ю. В. Українська література пізнього середньовіччя (II половина XIII-XV ст.) : Джерела. Система жанрових традицій. Духовні інтенції / Ю. Пелешенко. – К. : Поліграф. Центр «Фоліант», 2004. – 424 с.
21. Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні XVI – початку XIX ст. – К., 1984. – С. 11.
22. Письма прееосвященного Л. Барановича с примечаниями. – 2-е изд. – Чернигов, 1865. – С. 179.
23. Попов П. М. Григорий Сковорода : Життя і творчість : Літ. портрет / П. М. Попов. – К. : Дніпро, 1969. – 172 с.
24. Рева Л. Він жив і творив на Чернігівщині : До портрета Лазаря Барановича / Л. Рева // Вісник Книжкової Палати. – 2007. – № 1. – С. 29–33.
25. Рева Л. Галицький Іоаннік – український письменник, церковно-освітній і громадський діяч, засновник теоретичних засад барокової проповіді / Л. Рева // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. : Вип. 9 / Наук.-дослід. Центр «Часи козацькі» ; Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури; Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2000. – С. 181 – 186.
26. Рева Л. Духовність як домінанта загальнонародської проблеми в образі Ярославни / Л. Рева // «Слово о полку Ігоревім» та його доба : матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. (Галич, 24 жовт., 2007 р.) : на посвяту Ярославів Осмомислу, князю Галицькому / Держ. служба з питань нац. культ. спадщини, Нац. заповідник «Давній Галич» Галич, 2007. – С. 50–58.
27. Рева Л. Євангеліє як джерело національної духовності / Л. Рева // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 325–331.
28. Рева Л. Життєпис видатних діячів української літератури в історичній пам'яті (з досвіду роботи в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського) / Л. Рева // Наукові праці : наук.-метод. журнал. – Т. 135. Вип. 122 : Філологія. Літературознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 75–78.
29. Рева Л. Рефлексії розвитку давньої української літератури : [Текст] / Л. Рева // Історія бібліотечної справи в Україні : До 1000-річчя літописання і книжкової справи в Україні : Зб. наук. пр. – Третій вип. / М-во культури і мистецтв України ; Нац. Парламентська б-ка України. – К., 1999. – С. 112–119.
30. Рева Л. Славянська жінчина во временном и пространственном аспекте / Л. Рева // Таленавітыя жанчыны Беларусі у культурнай, навуковай і мастацкай прасторы свету : зб. матэрыялаў Міжнар. наук.-практ. канф. (Мазыр, 24-25 мая 2007) / М-ва Адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа Адукацыі «Мазырскі Дзяржавны педагогічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна». – Мазыр, 2007. – С. 200–205.
31. Рева Л. Григорий Сковорода (1722-1794) – уродженець України, філософ світового рівня / Л. Рева // Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. –

- Т. 19 : у 2-х кн. Тематичний випуск : «Джерела локальної історії : методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризації». – Кн. 1. – К., 2009. – 692 с.
32. Рева Л. Дмитро Туптало у світлі українського літературного бароко / Л. Рева // Сіверщина в історії України : Збірник наукових праць / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК : Вип. 3. – К., Глухів, 2010. – С. 148-151.
33. Титов Ф. Проповеди святого Дмитрия, митрополита Ростовского на украинском наречии / Ф. Титов. – М., 1909.
34. Франко І. І. Вишеньський і його твори / І. Франко // Франко І. Збір. тв. : у 50 т. – Т. 30. – К. : Наук. думка, 1981.
35. Чижевський Д. Історія української літератури : Від початків до доби реалізму / Д. Чижевський. – Тернопіль : Феміна, 1994. – 480 с.
36. Шевчук В. Муза Роксоланська : Українська література XVI – XVIII ст. : у 2 кн. – Кн. 2 : Розвинене Бароко. Пізнє Бароко / В. Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – 728 с.

© Рева Л. Г., 2011

Дата надходження статті до редколегії 20.06.2011 р.